

ПРИКМЕТНИК: ІСТОРІЯ ФОРМ

*“Шлях від іменників до
прикметника є атрибутивне
вживання іменника”
(Олександр Потебня)*

- **Поділ іменника на прикметник та іменник відбувся не відразу.**
- На **генетичний зв'язок з іменником** вказує:
- **1.** Етимологічний аналіз деяких якісних прикметників: *голубыи – голубъ, солодкии – солодъ* ‘пророслі зерна, солодкі на смак’.
- **2.** Вживання в давніх пам'ятках одних і тих же слів – то в ролі означення, то в ролі іменника.
Порівняйте:
- *Отъ зъла сѣмени – Да не творять имъ з(ъ)ла* (Лавр.літ.); *изрони женьчюжну душу изъ храбра тѣла* (Сл. о полку Іг. XII) – *противными не побѣжень бы. Георгію ако бѣи храбрь* (XII).

- У середньоукр. мові:

нечленні (іменні, короткі) прикметники, які нічим не відрізнялися від іменників, відмінювання – як в іменників

членні (повні) прикм.

Виникнення – прасл. мова:

іменний прикметник + вказівн. займ. *їь, је, ја*

**novъ+*їь → novъїь*

**novo+ *је → *novoје*

**nova+*ја → *novaја*

Ф. Міклошич (+ А. Лескін, А. Мейє, Л. Якубинський):
займенники вказували на відомий раніше предмет.

А. Грищенко: потреба формального розрізнення
прикметника й іменника

Словотвір прикметників

- Спільність іменникового й прикметникового словотворення. Найбільш поширений – морфологічний спосіб: суфіксальний, рідше, префіксальний, конфіксальний, основоскладання.
- Якісні.
- Більшість у середньоукр. мові XI-XIIIст.
- Були непохідними: **кореневий тип основи + темат. ГОЛОСНИЙ** (= показник роду):
- *бѣлъ (-о, -а), глухъ (-о, -а), гърдъ (-о, -а), дорогъ (-о, -а), крутъ, лихъ, слѣпъ* та ін.
- Але більшість мала суфікси: *живъ (-въ), твърдъ (-дъ), близькъ (-ѣкъ), солонъ (-нъ).*

- Унаслідок перерозкладу – до суфіксів тематичні голосні: *жена-тъ, борода-тъ, полоса-тъ* → *жен-атъ, бород-атъ, полос-атъ*.
- За аналогією – **-атъ** → до інших основ: *крылатъ, рогатъ*.
- Аналогічно: *лука-въ* → *лук-авъ, мастъ-тъ* → *маст-итъ*.
- Продуктивні: суфікси: **-ькъ, -ъкъ, -окъ, -екъ**: *горькъ, высокъ, далекъ*.
- Найпродуктивніший **-ьнъ**: творив якісні, відносні, міг ускладнюватися іншими суфіксами: *бѣдънъ, гнѣвънъ, чьстьнъ*.

- **Відносні.**

- **-ьскъ**: словѣньскъ, києвськыи;
- **-анъ**: каманъ, дереванъ;
- **-овъ**: тьрновъ, линовъ, бобровъ.

- **Присвійні.**

- **-ь(←*-јь)** від назв осіб, тварин: Ярославль (←Ярославъ), Всеволожь (←Всеволодъ), пророчъ (←пророкъ), овъчь, говяжь, вълчь.
- Сюди ж: рабии (←рабъ), кѣняжи (←кѣняжь).
- **-инъ** від іменників на **-ā**-основ: Мариинъ, сестринъ, Ильинъ, також **-і**-основ: гостинъ, татинъ (татъ 'злодій').
- **-овъ (-евъ-)** – від назв осіб, рідше – тварин: Борисовъ, Глѣбовъ, Адамовъ, жениховъ, кесаревъ.

- **Префіксація** – скромне місце.
- Із прасл.: убогъ, сугубъ, прозrachьнъ, простѣдъ, прѣлють та ін.
- Лексикалізовані сполучення з часткою **не-** та **прийменниками** (часто + **суфіксація**): *нелѣпъ, нелюбъ, безокъ, побережьныи, подъземьныи, надгробьныи.*
- **Словоскладання**: *благовѣрныи, бѣлорукъ, високовѣрхыи, доброзrachьнъ, дѣвожоненъ, сухорукъ.*

- Розвиток словотвору.
- 1.Успадковані всі давні способи словотворення.
- 2.У їх використанні відбулися деякі зміни.
- Напр.: вийшов з ужитку суфікс ***-їь** і численні моделі типу *Всеславль, Авраамль, Иаковль*.
- Але ширше почали використовуватися суфікс
- **-ов(-ів), -ович, -евич, -ич, -ичич**: *Ізяславів, Яковова, Всеславович, Савич* і под.
- Вийшли з ужитку: *рыбии, скотиин, рабии, куриин, овьчиин*. Натомість: **-ач, -ськ** – *риб'ячий, курячий, рабський*.
- Ще більше поширився **-н-** (з **-ьн-**): *хибний, літній, багрянний*.
- У нові часи → іншомовні префікси **анти-, архі-, а-, інтер-**.

Історія форм іменних прикметників

Однина

	Чол.р.	сер.рід	жін.рід
Н.	новъ синь	ново сине	нова синѣ
Р.	нова синѣ		новы синѣ
Д.	новоу синю		новѣ сини
З.	новъ, -а синь, ѣ	ново сине	новоу синю
О.	новѣмь синѣмь		новою синєю
М.	новѣ сини		новѣ сини

Множина

Н. нови сини	нова синѧ	новы синѢ
Р.	новѢ синѢ	новѢ синѢ
Д.	новомѢ синѢмѢ	новамѢ синѧмѢ
З. новы синѢ	нова синѧ	новы синѢ
О.	новы сини	новами синѧми
М.	новѢхѢ синихѢ	новахѢ синѧхѢ

Двоїна

Н.-З.	нова синѧ	новѢ сини	новѢ сини
Р.-М.	новоу синю		новоу синю
Д.-О.	новома синема		новама синѧма

- Уживання іменних прикметників скорочувалося.
- У сучасній укр мові зберігається лише неповна форма називного відмінка присвійних і небагатьох якісних прикметників:
- *сестрин, синів, Марїїн, винен, дрібен, повен, рад, дрібен* з паралельними формами *дрібний, повний, зелений* тощо.
- Частина з них набули в народно-пісенному жанрі образно-попетичного забарвлення (*ясен місяць, зелен клен, дрібен дощ*).

Історія форм членних прикметників

А. Тверда група

Однина

чол. рід	сер.рід	жін. рід
Н. добрыи	доброю	добрага
Р. доброго		доброѣ (-ыѣ) → інтервок. j.
Д. доброму		доброи ои → ій
З. добрыи (-ого)	доброю	доброю
О. добрымь (-ымь)		доброю
М. добромь (-ѣмь)		доброи

Множина

Н. новыи	новага	новыѣ	до XVIIст. - <i>-ыи, -ые</i> , суч. із Зн.
Р.	новыхъ (-ыхъ)		. <i>-ыи</i> → <i>ы</i> (стягнення)
Д.	новымъ (-ымъ)		
З. новыѣ	новага	новыѣ	(<i>новыѣ</i> → <i>новый</i> → <i>новій</i> – <i>нові</i>)
О.	новыми (-ыми)		
М.	новыхъ (-ыхъ)		

Двоїна

Н.-З. новага	новѣи	новѣи
Р.-М.	новую	
Д.-О.	новыма (-ыма)	

Б. М'яка група

Однина

ч.	с.	ж.	
Н. синии	синіє	синіага	(-ій суч. – збер. м'якої основи)
Р. синієго		синієѣ	(-ѣѣ) єї → ої (анал. до тверд. групи)
Д. синієму		синієи	(вплив твердої групи)
З. синии (-ієго)	синіє	синіюю	
О. синимь (-иимь)		синію	
М. синіємь		синієи	

Множина

Н. синии	синіага	синіѣѣ	суч. із Зн.відм.
Р.	синихъ (-иихъ)		
Д.	синимь (-иимь)		
З. синіѣѣ	синіага	синіѣѣ	синіѣѣ → синії → сині
О.	синими (-иими)		
М.	синихъ (-иихъ)		

Двоїна

Н.-З. сингага	синии	синии
Р.-М.	синюю	
Д.-О.	синима (-иима)	

• Історія форм ступенів порівняння

- У праслов'янській мові творилися за допом. суф. ***jьs** (варіант Н.-З. сер.роду - ***jes**). Приєднувався безпосередньо до основи або за допом. суфіксальн. елемента **-ě-**.
- Напр., суфікс ***jes** додається безпосередньо до основи:
-
- чол.р. ***xud(ъ) + *jьs → *xudjьs → xuz' (dj → ž')**
- жін.р. ***xud(a) + *jьs + i(←ja) → *xudjьši → *xuzьši (ja – ji)**
- сер.р. ***xud(o) + *jes → *xudjьs → xuze**

- Основа, ускладнена суфіксальним елементом -ě-:
-
- чол. рід **nově* + *jьs* → *nov-ějь* ст.-укр. *новѣи*
- сер. рід **nově* + *jes* → *nov-ěje* ст.-укр. *новѣє*
- жін. рід **nově* + *jьs* + *i* → *nov-ějši* ст.-укр. *новѣиши*
- Суфікс **-jьs (*-jes)* у прасл. мові поширювався елементом *j*, унаслідок цього сполучення *sj* → *š'* (крім Н.-Зн. однини чоловічого роду, де утратився раніше – закон відкритого складу!).
- Напр.: **xužьši, *novějьši* (Н. одн.жін.р. *i* ← *ja*)
- **xužьša, *novějьša* ← **xudjьsja ...* (Р одн. ч.-с.р.)

- **Отже:** у прасл.мові
- **-*jьs → *-ьś(-ьш-)** або → ***-ějьś(-ѣиш-)**.
- Приклади: *хужиш, хуже, хужьши, новѣи, новѣю, новѣиши.*
- Прикметникові суфікси при творенні ступенів порівняння з **-ьш-** опускаються:
- *высокъ – вышиш, далекъ – далиш, низъкъ – нижиш, тяжькъ – тяжиш.*
- **Але** *высочаи* (← *vysok + **ějьs**), *горьчаю* (← *gorьk + **ějьs**).
- Укр.мова **не зберегла** форми з суфіксами **-є-, -єє-**.
- Суф. **-ьш-, -ѣиш-** зазнали фонет. змін (**-ш-**), (**-іш-**): *багатший, новіший*. Пор.рос. *богаче, новее*.

- **-ьш-**: після занепаду ь – асимілятивно-дисимілятивні зміни. Напр.: *высьшии* → *высшии* → *вишшии* → *вищий, кращий, вужчий, дорожчий* (звідси **-ч-**).
- **-ѣш-**: тривалий час зберігав трифонемну структуру: *милѣиший* (гр. 1389), *старѣишему* (гр.1352) тощо. Голосний и → й, потім втратився, можливо, асиміляція до і (← -ѣ), потім стягнення.
- Форми найвищого в сучасній мові: **най + вищий** (відомі в найдавні. пам'ятках).
- Для підсилення значення найвищого ступеня вживаються частки **як-, що-**: *якнайбільше, щонайменше*. Також могли творитися додаванням слів **найбільш, найменш + звичайний прикметник**.
- У говорах півд.-зах.наріччя: **май + вищий**, поліських: **на + вищий**.